

نحوه شکل گیری حاشیه نشینی در شهرها (مورد مطالعه : شهر ایلام)

میلاذ عبدی^۱

چکیده

اصطلاح حاشیه نشینی در کشورهای در حال توسعه به محلات فقیر نشین اطلاق میشود. فقر علل اصلی حاشیه نشینی است. حاشیه نشینی در اطراف شهرهای بزرگ به وجود آمده است که ساکنین این مناطق به علل گوناگون نتوانسته اند جذب نظام اقتصادی- اجتماعی شهر شده تا از خدمات و امکانات شهر استفاده نمایند. شکل گیری حاشیه نشینی در شهر ایلام به سال ۱۳۴۰ برمیگردد و عمدتاً در محدوده جنوب و جنوب شرق شهر شکل گرفته اند. از جمله محلات حاشیه نشین شهر ایلام می توان به محله سبزی آباد، بانپور و بانبرز اشاره کرد. که عمده ترین پیامد، آن رواج آسیب های اجتماعی، گسترش شهر در زمین های پست و نامناسب و تخریب زمینهای کشاورزی است. هدف از این پژوهش، بررسی حاشیه نشینی در شهر ایلام و ارائه راهکارهای اجرایی برای مقابله با این پدیده است. در این پژوهش از روش اسنادی _ کتاب خانه ای استفاده شده است و ابتدا به تعاریفی از حاشیه نشینی پرداخته و سپس به بررسی عوامل مرتبط با این پدیده در شهر ایلام می پردازد در پایان راهکارهایی جهت جلوگیری و تشدید این پدیده پیشنهاد ارائه می گردد.

کلید واژه ها: حاشیه نشینی، فقر، ایلام، خدمات و امکانات

۱- مقدمه

شهره هامرکز ثقل توسعه در کشورها تلقی میشوند. در کشورهای در حال توسعه بسیاری از امکانات زندگی در شهرها خلاصه میشود و همین امر باعث رشد بی رویه شهرنشینی در اثر مهاجرت روستائیان و شهرهای کوچک به این شهرها میباشد. شهر ایلام دارای سابقه ای حدود یک قرن است. تا قبل از این زمان شهر کنونی ایلام تنها شامل چند روستای پراکنده و فاقد نظام و ساختار سکونتگاهی بعنوان یک نقطه شهری بوده است سابقه حاشیه نشینی در شهر ایلام به دهه ۱۳۴۰ بر میگردد. از جمله مشخصات اصلی بافت های دچاراسکان نامتعارف و فقیرنشین که تحت عنوان حاشیه نشین از آنها نام برده میشود، تخصیص تمام یا بخش اعظمی از بافت به کاربری مسکونی است. (احسان عسکری، مریم عسکری، ۵۰: ۱۳۹۶)

این گونه محلات با توجه به فلسفه پیدایش آنها (ناشی از مهاجرت اقشار کم درآمد روستایی و شهری) عموماً فاقد طرح و برنامه از پیش اندیشیده هستند. بدین ترتیب تأمین کاربری های عمومی در آنها به ندرت صورت گرفته است. همچنین علیرغم نیازساکنان به تأمین سر پناه اما محدوده های عمومی این گونه بافت ها فاقد اراضی و فضاهای مناسب جهت توسعه بویژه ایجاد خدمات عمومی و مسکن است (بوچانی، ۲۰: ۱۳۸۴).

شهر ایلام بعنوان مرکز استان تا حدود سال ۱۳۱۵ روستای بزرگی به نام حسین آباد که محل اتراق تابستانی والی پشت کوه محسوب میشده است. جمعیت شهر ایلام در سال ۱۳۳۵ بالغ بر ۸۳۴۶ نفر بوده است که با شتابی فزاینده در طی چهار دهه اخیر به ۱۲۶۳۴۶

^۱ کارشناسی ارشد، علوم اجتماعی (برنامه ریزی رفاه اجتماعی)، پردیس البرزدانشگاه تهران، abdi.milad70@ut.ac.ir

رسیده است. بررسی میزان جمعیت ایلام در مقاطع ده ساله مبین آن است که جمعیت این شهر در اولین دهه مورد بررسی با رشد ۶/۴ درصد، در دومین دهه ۷/۷، در سومین دهه ۱۰/۶ و در چهارمین دهه ۱/۵ درصد رشد داشته است. افزایش نرخ رشد جمعیت در دهه ۶۵ - ۱۳۵۵ به علت جنگ تحمیلی عراق در سال ۱۳۵۹ و مهاجرت بیشتر جمعیت مناطق مرزنشین درگیر جنگ به شهر ایلام میباشد، زیرا در این زمان شهر ایلام به علت فاصله بیشتر نسبت به شهرهای مرزی با عراق و همچنین مرکزیت استان پذیرای سیل فراوان مهاجرین و در نتیجه افزایش جمعیت خود بود. (احسان و مریم عسکری، ۱۳۹۶:۵۵)

بدین ترتیب محلات فقیرنشین شهر ایلام نیز از این امر مستثنی نیستند. شهر ایلام مانند دیگر شهرهای کشور با مسائل و معضلاتی همچون حاشیه نشینی، فقر فرهنگی، رشد ناموزون، افزایش جرم و جنایت، و غیره روبرو می باشد. همچنین این شهر به علت گذراندن هشت سال جنگ ایران و عراق (۶۷-۱۳۵۹) ساکنین شهرهای تخریب شده مهران، موسیان، دهلران به شهر ایلام و تأثیر آن بر بافت شهر با مسائلی فراتر از شهرهای دیگر مواجه است. به طور کلی یکی از علل عمده رشد و توسعه مناطق حاشیه نشین در شهر ایلام همچون سبزی آباد، بان برز و بان بور را می توان ناشی از جنگ تحمیلی و پیامدهای اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی آن دانست. این معضلات، سیمای شهر ایلام را بسیار نامطلوب نموده و همچنین به عنوان مانع بر سر راه اجرای طرح های توسعه شهری محسوب میگردد. یکی از مسائل کشورهای در حال توسعه، رشد و توسعه شتابان و ناهمگون شهرنشینی است. حاشیه نشینی یک بیماری محسوب میشود و حاکی از عدم سلامت ساختارهای اجتماعی و اقتصادی شهر است. بنابراین برای مقابله با چنین پدیده زشتی بایستی به مطالعه و ساماندهی این محدوده از شهرها پرداخت. در مناطق مهاجرپذیر و حاشیه نشین شهر به علت تحرک زیاد و وجود هویت فردی از یک جهت و تماس چهره به چهره کم و عدم تسلط بر آداب و رسوم از طرف دیگر، انحراف در آنجا زیاد میباشد. (دیکنز، ۶۷:۱۳۷۷).

۲- مبانی نظری

۲-۱- حاشیه نشینی

از حاشیه نشینی تعاریف گوناگونی ارائه شده است که به برخی از آنها اشاره می کنم.

- حاشیه نشین به مفهوم کلی، به کسی گفته می شود که در شهر سکونت دارد، ولی به علل گوناگون نتوانسته است جذب نظام اقتصادی و اجتماعی شهر شود و از خدمات شهری استفاده کند. افرادی که در مناطق حاشیه نشین زندگی میکنند از ساخت قدرت و سیاست عمومی جامعه جدایی یافته اند و به عنوان گروه پست اجتماعی تلقی میشوند.
- حاشیه نشینان از نظر اجتماعی دارای موقعیت ضعیف بوده و در طبقه پائین اجتماع قرار دارند. خانوارهای تهی دست و غالباً مهاجر که به تعبیر اسکار لوئیس در نوعی فرهنگ فقر زندگی میکنند. آنها به طور کامل جذب شیوه جدید زندگی شهری نشده و در حاشیه آن به زندگی ادامه می دهند. (دیوید، دراکالیس ۱۲۱: ۱۳۷۷).

تعاریف دیگری نیز ارائه شده است از جمله سیمون چپمن هشت ویژگی برای مناطق حاشیه نشین و موارد مشابه آن به شرح زیر برمی شمارد: (احمدیان، ۲۷۹: ۱۳۸۲)

- عموماً غیرقانونی هستند
- غالباً خلق الساعه هستند و از مواد و مصالح مختلف ساخته شده اند.
- معمولاً بوسیله خود ساکنان احداث شده اند.
- فاقد خدمات شهری مانند راه آسفالته، برق و سیستم دفع فاضلاب هستند.
- توسعه آنها بدون برنامه ریزی و اغلب به صورت اتفاقی صورت میگیرد.
- مکان گزینی آنها اغلب در لبه های شهری، حواشی خطوط آهن و بزرگراهها و یا زمینهای خالی از سکنه ای که در مجاورت مناطق مرکزی شهرها قرار دارند، صورت میگیرد.
- معمولاً در مناطق نامناسب شهری (مانند: زمین های ناهموار، حواشی کارخانجات، در مجاورت زمینهای رها شده و بلا استفاده) تشکیل میشوند.

- جمعیت متراکم دارند که از خانواده پرجمعیت تشکیل شده است.

۳- دیدگاه‌های مرتبط با علل شکل‌گیری حاشیه نشینی:

۳-۱- لیبرالیستی دیدگاه

در این دیدگاه عمدتاً خاص کشورهای که با نظام اقتصاد آزاد اداره میشوند، بویژه ایالات متحده آمریکا، میباشد. بسیاری از محققان لیبرالیستی علل عمده حاشیه نشینی را ناشی از کارکرد جاذبه‌های شهری و دافعه‌های روستایی بشمار می‌آورند. به نظر آنها افزایش جمعیت یکی از علل مهمی است که زمینه را برای مهاجرت مازاد نیروی کار روستایی فراهم می‌آورد. عدم دسترسی مهاجرین به مشاغل اقتصادی شهری همراه با فقر اقتصادی و عدم تخصص آنها موجب می‌شود که آنها مجبور شوند الونکها و زاغه‌های را که در اغلب موارد، فاقد هرگونه تسهیلات شهری از قبیل آب، برق و تلفن است، برای زندگی برگزینند. برخی دیگر به عوامل دیگری غیر از افزایش جمعیت تأکید نموده‌اند به عنوان مثال، "همرویت" عوامل فیزیکی مانند زمین‌های رهاشده و اراضی نامناسب شهری و "آبرامز" بالا بودن قیمت زمین و مسکن برخی دیگر عوامل اقلیمی را زمینه ساز هجوم مهاجران به مناطق خاصی از شهر و ایجاد حاشیه نشینی و زاغه نشینی میدانند. (شکویی، ۱۳۵۴)

۳-۲- دیدگاه ساختار گرایان

رادیکالیستها، که عمدتاً از دیدگاه اقتصاد سیاسی به مسائل می‌نگرند اگرچه در قبول این اصل که حاشیه نشینی در کشورهای در حال توسعه نتیجه مهاجرت از روستاها و شهرهای کوچک میباشد با لیبرالیست‌ها هم عقیده هستند، لیکن بر خلاف لیبرالیست‌ها این مهاجرت را ناشی از خصوصیات کارکردی شهرها نمی‌دانند، بلکه ساختار اقتصادی نابسامان کشورهای در حال توسعه را، که ناشی از ادغام کشورهای مذکور در نظام اقتصادی و تجارت جهانی است، در این امر دخیل میدانند. تحلیل‌گران اقتصاد سیاسی معتقدند "هنگامی که مناطق دارای اقتصاد معیشتی به جرگه بازار وارد می‌شوند تولیدات بومی جای خود را به یکی دو محصول عمده خواهد داد و جمعیت زیادی به علت دگرگونی ساخت‌های تولیدی، به صورت نیروی کار آزاد شده درآمد، موج‌های عظیم مهاجرتی را موجب می‌شوند. (پل سینجر، ۱۳۷۷: ۹۲).

یکی دیگر از عواملی که به عقیده رادیکالیستها، زمینه حاشیه نشینی را فراهم می‌آورد اقتباس کشورهای در حال توسعه از الگوهای توسعه کشورهای سرمایه داری صنعتی میباشد. این تحلیل‌گران معتقدند چنین الگوهایی به دلیل آنکه صنعت محور هستند، ساختار اقتصادی کشورهای در حال توسعه را به هم می‌ریزد (همان منبع، ۲۸۵).

۴- اثرات و پیامدهای حاشیه نشینی

پیامدهای حاصل از حاشیه‌نشینی در شهرها به شکل آسیب‌های اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، زیست محیطی، بهداشتی، سیاسی و کالبدی تبلور پیدا می‌کنند. بنابراین حاوی پیامدهای منفی زیر می‌باشد. (بنی فاطمه، کوهی، ۱۳۸۶)

- وضعیت نامطلوب اسکان آنها، ساختمان‌های ناهمگون و بدون رعایت اصول فنی و شهرسازی را به شهرها تحمیل می‌کند در نتیجه بافت شهری را دچار نابسامانی بویژه در مناطق حاشیه نشین شهر می‌نماید.
- کوچه‌های تنگ، باریک و پرپیچ و خم، و فاضلاب روان در کوچه‌ها موجب میشود تا وضعیت بهداشتی در آنها نابسامان قلمداد شود.
- تخریب اراضی کشاورزی، باغات پیرامون شهرها، مختل کردن برنامه‌های توسعه شهری، تحمیل هزینه‌های بسیار بالا در جهت ساماندهی، بهسازی و پاکسازی محیط‌های نامناسب ایجاد شده را به دنبال خواهد داشت.
- حاشیه نشینی در واقع یک معضل اجتماعی است و آسیب‌های اجتماعی نظیر رواج بزهکاری، اعتیاد و پخش مواد مخدر، دست‌فروشی و خدمات کاذب و غیره به سرعت در بین آنها گسترش می‌یابد.

- بهداشت نامناسب در مناطق حاشیه نشین موجب شیوع بیماریهای مختلف در آنها شده و میتواند دیگر مناطق را به چالش بکشد.
- بی سواد و بیکاری حاشیه نشینان سبب می شود آنها مستعد ایجاد انواع نابهنجاریهای اجتماعی در شهر گردند.
- آلودگی های محیط زیست به دلیل نبود کانالهای شهری برای دفع آلودگی ها در محلات آنها بالاتر است.
- اختلاف فرهنگی زیاد با دیگر مناطق شهری، موجب تنش فرهنگی در شهر میشود و همین امر باعث میگیرد مشارکت اجتماعی در بین ساکنان سکونتگاه های غیررسمی پائینتر باشد.

حال بهتر است به توجه به اینکه مورد مطالعه این پژوهش، شهر است به معرفی از شهرستان ایلام پردازم.

۵- معرفی ایلام

شهرستان ایلام از شمال با شهرستان سیروان، از شمال غربی با شهرستان چوار، از جنوب غربی با شهرستان مهران، از جنوب با شهرستان ملکشاهی و از شرق با شهرستان بدره همسایه است. جمعیت شهرستان ایلام براساس سرشماری عمومی نفوس و مسکن در سال ۱۳۹۵ برابر با ۲۲۴'۵۹۰ نفر بوده است (مرکز آمار ایران).

شهر ایلام بعنوان مرکز استان تا حدود سال ۱۳۱۵ روستای بزرگی به نام حسین آباد که محل اتراق تابستانی والی پشتکوه محسوب میشده است. جمعیت شهر ایلام در سال ۱۳۳۵ بالغ بر ۸۳۴۶ نفر بوده است که با شتابی فزاینده در طی چهار دهه اخیر به ۱۲۶۳۴۶ رسیده است. بررسی میزان جمعیت ایلام در مقاطع ده ساله مبین آن است که جمعیت این شهر در اولین دهه مورد بررسی با رشد ۶/۴ درصد، در دومین دهه ۷/۷، در سومین دهه ۱۰/۶ و در چهارمین دهه ۱/۵ درصد رشد داشته است. افزایش نرخ رشد جمعیت در دهه ۶۵ - ۱۳۵۵ به علت جنگ تحمیلی عراق در سال ۱۳۵۹ و مهاجرت بیشتر جمعیت مناطق مرزنشین درگیر جنگ به شهر ایلام میباشد، زیرا در این زمان شهر ایلام به علت فاصله بیشتر نسبت به شهرهای مرزی با عراق و همچنین مرکزیت استان پذیرای سیل فراوان مهاجرین و در نتیجه افزایش جمعیت خود بود. رشد جمعیت شهر ایلام در طی دوره ۷۵ - ۶۵ به علت سیاستهای جمعیتی و برنامه های تنظیم خانواده در سطح استان بوده است. جمعیت شهر ایلام در پایان این دهه به ۱۲۶۳۴۶ نفر رسیده بود، در حال حاضر بر اساس آخرین سرشماری مرکز آمار (۱۳۹۵) جمعیت این شهر به ۲۲۴۵۹۰ نفر رسیده است. از نظر جابجایی جمعیتی در درون استان ایلام جریاناتی عمده شامل مهاجرت های درون زا و یا مهاجرت از روستا به مراکز شهری استان و از شهرهای محروم به شهرهای برخوردار می باشند، از طرفی تحولات جمعیتی استان ایلام بیش از هر چیز به دلیل روند اسکان عشایر بوده است. به تدریج با اسکان اجباری عشایر روستاهای در استان پدید آمد و کانونهای شهری پا گرفت با عنایت به اینکه با روند زمان تحولاتی در ستان ایجاد گردید به مرور از جمعیت عشایر کاسته و به جمعیت شهری اضافه گردیده است. بر پایه برآوردهای انجام شده میزان متوسط مهاجرت پذیری شهر ایلام در طی دوره ۴۵ - ۵۵ حدود ۵.۴ درصد بوده که طی دوره ۵۵ - ۶۵ تقریباً به ۹.۶ درصد، طی دوره ۶۵ - ۷۵- ۴.۷ درصد و طی دوره ۷۵-۸۵ به ۳.۴ درصد بوده است که با توجه به نرخ رشد نزدیک دو درصد جمعیت استان در این دهه نرخ مهاجرت در حد بالایی قرار دارد و این باعث بوجود آمدن مسائل و معضلاتی در شهر ایلام شده است با توجه به اینکه مهاجرت از استانهای دیگر به این شهر محسوس نبوده لذا بیشتر مهاجرین این شهر مهاجرین روستایی و مهاجرین شهرهای کم برخوردار شهرستانهای دیگر استان به مرکز استان بوده است. (احسان ومیریم عسکری، ۱۳۹۶:۵۷)

۶- تاریخچه پیدایش حاشیه نشینی در شهر ایلام

تاریخچه پیدایش حاشیه نشینی به قدمت بیش از ۴۰ سال در شهر ایلام می رسد. اما رشد و گسترش مناطق حاشیه نشین عمدتاً در اواخر دهه ۶۰ تا اواخر دهه ۷۰ صورت گرفته است. به هر ترتیب شکل گیری محلات دارای اسکان نامتعارف در شهر ایلام از جهاتی شبیه فرایند شکل گیری سایر کانون های فقر در شهرهای دیگر است، اما از جهاتی نیز دارای تفاوت اساسی است. تغییر در الگوی تولید روستایی، گسترش سطح ارتباطات، ناتوانی محیط های روستایی در نگهداشت جمعیت یا به عبارتی ظرفیت پایین این سکونتگاه ها و

احساس دستیابی به امکانات و خدمات بیشتر در سطح شهر از جمله وجوه مشابه گسترش محلات فقیرنشین در ایلام یا سایر سکونتگاه های فقر در شهرهای دیگر است. اما وجه تمایز ایجاد گسترش محلات دچار اسکان نامتعارف در شهر ایلام، تحول در شیوه زندگی عشایری و کوچندگی و همچنین روستانشینی بدون پشتوانه قوی اقتصادی (دام و زمین) در طی چند دهه اخیر بوده است. شکل گیری هسته های اولیه حاشیه نشینی (محلات سه گانه سبزی آباد، بان بور و بان برز) به طور منطقی در نزدیکترین فاصله به مرکز شهر شکل گرفته اند تا جائیکه به مرور زمان همان هسته های اولیه اکنون یا دارای کمترین تفاوت با سایر بافت های متعارف شهری هستند و یا اینکه تشخیص آنها بعنوان سکونتگاه غیرمتعارف بسیار مشکل است. (۱۳۹۴، خمر، غلامعلی؛ مریم عسگری و بهنام محمدی و فرزاد منصور جمشید)

در مطالعات طرح جامع و تفصیلی شهر ایلام محلات سه گانه فوق بعنوان حوزه های حاشیه نشین عنوان گردیده اند:

- محله بان برز: این محله از شرق به کمربندی جدید ایلام، از جنوب به محدوده قانونی شهر، از شمال به خیابان ولیعصر، از غرب ابتدا به خیابان عیسی حسینی و در ادامه به خط عبور کانال فاضلاب و بلوار امام محدود می گردد.
- محله سبزی آباد: این محله از شرق، شمال، شمال شرقی به کمربندی جدید الاحداث شهر، از غرب به مناز مسکونی سازمان آموزش و پرورش و هم چنین بلوار جمهوری، و از جنوب به خیابان ربابه کمالی محدود می شود.
- محله بان بور: این محله از شمال به کمربندی شمالی شهر ایلام، از شرق خیابان استقلال، از جنوب به کانال فاضلاب از غرب نیز به خیابان انقلاب و خیابان حجاب محدود می شود.

۷- تحولات کالبدی بافت شهر ایلام در ادوار گذشته

محدوده فعلی شهر ایلام در گذشته، (زمان خلفای عباسی) یک ناحیه بیلاقی محسوب می شده است. همچنین این محدوده تا قبل از سال ۱۳۳۵ از باغات سرسبز و آبادی برخوردار بوده است. سابقه شکل گیری شهر ایلام بعنوان یک نقطه شهری، به بیش از ۱۰۰ سال می رسد. بنابراین با استقرار والی های محلی، مکان فعلی شهر ایلام، شروع به رشد و توسعه کالبدی نمود. در ابتدا به دلیل بطنی بودن توسعه، نیازهای ساکنان، در محدوده واقع در مرکز قدیمی شهر پاسخ داده می شود. اما همزمان با شروع مهاجرت های روستا - شهری به واسطه تقویت مرکزیت ایلام بعنوان یک نقطه شهری، گسترش شهر در اطراف بافت قدیمی آغاز شد و برخی از روستاهای نزدیک شهر قدیم در درون این محدوده توسعه ادغام گردیدند. (شوهانی، ۱۳۷۹:۷۸)

بطور کلی دوره های سیاسی موثر بر توسعه شهر ایلام را می توان در قالب ۶ مرحله زیر تقسیم کرد: (همان منبع، ۷۹)

مرحله اول: والی ها و خانها و خانواده های بزرگ نسبت به احداث ساختمانهایی در کنار باغات و بیلاق های محل اقدام کردند. این تحول در منطقه ده بالایی ها (بزرگترین قبیله شهر) روی داد که این جریان هسته اولیه و مرکزی شهر و بافت ابتدایی آنرا شکل داد.

مرحله دوم: با تقویت نقش مرکزیت ایلام خانواده ها و طوایف دیگری در اطراف هسته اولیه که، محدوده های شمالی خیابان خیام و جنوب خیابان فردوسی کنونی را در برمی گیرد، سکونت گزیدند.

مرحله سوم: این مرحله هنگامی آغاز می شود که آخرین والی پشتکوه از قوای حکومت مرکزی شکست خورده و وی به عراق میگریزد. در این زمان ایلام بعنوان یک فرمانداری از فرمانداریهای تابعه استان کرمانشاه معرفی میگردد. این دوره تا سال ۱۳۳۵ ادامه پیدا می کند.

مرحله چهارم: این مرحله از سال ۳۵ تا سال ۵۷ را دربرمی گیرد. در این دوره با شدت گرفتن مهاجرت های روستا - شهری و تقویت نقش مرکزیت شهر ایلام، محدوده های فیزیکی شهر بشدت رشد کرده و اغلب باغات و زمین های زراعی در این دوره تحت ساخت و سازهای شهری قرار می گیرند.

مرحله پنجم: این مرحله از سال ۵۷ تا سال ۵۹ را دربرمی گیرد. آزادسازی های ساختار ساز و فقدان کنترل های لازم و همچنین اجرای برخی سیاستها ناشی از فرآیند انقلاب، اراضی وسیعی تحت عنوان واگذاری به اقشار مختلف بویژه کم درآمدها به محدوده شهری افزوده می شود. پس از آغاز جنگ تحمیلی در سال ۵۹ این روند به شکل ازهم گسیخته و فاقد نظارتی تاپایان جنگ در سال ۶۷ ادامه می یابد.

مرحله ششم: این مرحله از سال ۶۷ تا کنون را دربر میگیرد. وجه غالب توسعه ها در این دوره تهیه طرحهایی تحت عنوان آماده سازی است که بخشهای وسیعی از غرب، جنوب غرب و شمال غرب شهر را دربر میگیرد. لازم به ذکر است در این دوره همچنان توسعه های حاشیه ای که توسعه محله های فقراي شهری و مهاجرین کم درآمد است، ادامه داشته است.

علاوه بر دوره های سیاسی نامبرده شده توسعه فیزیکی شهر ایلام در قالب ۷ مرحله زمانی قابل بررسی است. این مراحل به شکل خلاصه به شرح زیر می باشند. (افشارسیستانی، ۱۳۷۲: ۹۵-۹۳)

- نطفه اولیه تا سال ۱۳۳۵ شهر کنونی ایلام از سال ۱۰۰۸ هـ ق در حیطه قلمرو حکومت های خود مختار والیان لرستان قرار داشت. معروفترین آنها حسینقلی خان ابوقداره بوده است که مقرر حکومتی خود را در محلی بنام دهبالا مستقر نمود و سپس آنجا را حسین آباد نامید. نطفه های اولیه شهر کنونی ایلام در این زمان شکل گرفت. این سکونتگاه تا زمان قدرت گرفتن رضاخان حسین آباد شناخته می شد و پس از این زمان به نام ایلام تغییر نام یافت. با رونق گرفتن شهر ایلام همزمان با تصویب تقسیمات جدید کشوری در سال ۱۳۱۶ و تا سال ۱۳۳۵ گستره شهر ایلام بین محدوده های میدان خیام - خیابان خیام - خیابان انقلاب، خیابان تختی و خیابان سعدی قرار داشته است.
- محدوده شهر بین سال های ۱۳۳۵ تا ۱۳۵۴ عوامل گوناگونی در این دوره بر توسعه فیزیکی شهر موثر بوده اند. از جمله عوامل میتوان به نقش مرکزیت ایلام در منطقه، وجود آب و هوای مناسب و همچنین عوامل و اثرات ناشی از اجرای سیاست های اصلاحات اراضی و در نهایت جابجاییهای جمعیت روستا - شهری اشاره نمود. محدوددهای فیزیکی این دوره تقریباً بر خیابانهای کنونی، جمهوری در شرق، آیت الله صدوقی در شمال، رسالت در غرب و اشرفی اصفهانی در جنوب منطبق می باشد.
- محدوده شهر بین سال های ۱۳۵۴ تا ۱۳۶۱ در این دوره نیز عوامل متعددی موجب رشد و گسترش کالبدی شهر ایلام را فراهم ساختند. در ابتدای دوره، تغییر ایلام از فرمانداری کل به استان از جمله اتفاقات سیاسی است که منجر به جذب جمعیت بیشتر شهر ایلام گردید. سپس با پیروزی انقلاب اسلامی در سال ۵۷ و همزمان تبیین سیاستهای حمایت از محرومین و فقدان برنامه مدون توسعه شهری، منجر به گسترش شهر و واگذاری اراضی مجانی و ارزان قیمت به اقشار مختلف بویژه فقرا گردید که در نهایت این فرآیند به شکل توسعه از هم گسیخته و فاقد برنامه نمایان شد. سپس با آغاز جنگ تحمیلی، مهاجرت های شدیدی اعم از مهاجرت های روستا - شهری و مهاجرت ساکنان شهرهای مرزی به ایلام، رشد و گسترش فیزیکی شدیدی را به ناچار بر شهر ایلام تحمیل نمود. لازم به ذکر است که اغلب محدوده فعلی شهر در همین دوره شکل گرفته است.
- محدوده شهر بین سال های ۱۳۶۱ تا ۱۳۶۷ گسترش محدوده این دوره عمدتاً به شکل پیوسته بوده که در ادامه بافت شهر شروع به رشد نموده است. این دوره نیز از گستردگی زیادی درصد کالبدی برخوردار بوده است. بطور کلی می توان گفت که بافت محله فقیرنشین حاشیه شرقی و جنوب شرقی شهر (بان برز) از این سالها به شدت شروع به توسعه نموده است.
- محدوده شهر بین سال های ۱۳۶۷ تا ۱۳۶۸ اهمیت این مرحله بدلیل اتمام جنگ و مطرح شدن برنامه بازسازی است. علیرغم کوتاه بودن زمان این مرحله، از نظر زمانی محدوده گسترده ای از بافت فعلی را در برمی گیرد. توسعه جنوب غربی و غرب شهر در این دوره چشمگیر بوده است.
- محدوده شهر بین سال های ۱۳۶۸ تا ۱۳۷۵ تا آغاز این دوره اغلب توسعه در شهر ایلام یا به شکل ارگانیک بوده و یا بواسطه تفکیک اراضی توسط افراد فاقد صلاحیت شکل گرفته است. اما همزمان با پایان جنگ و فراغت دولت از مسائل دفاع و بحران های ناشی از ادامه جنگ، برنامه های مدرن و از پیش اندیشیده ای برای توسعه های آتی در نظر گرفته شد. هر چند در کم و کیف این برنامه ها می توان نقدهایی را نیز عنوان کرد. اما، به هر حال از این زمان به بعد توسعه آتی شهر ایلام در

گرو تهیه طرح های آماده سازی و براساس پیشنهادات طرح جامع و تفصیلی شکل می گیرد. این دوره به واسطه ایجاد خدمات و زیرساختهای مختلف در قالب برنامه های بازسازی، رشد جمعیت به همان میزان افزایش یافت تا حدی که جمعیت شهر از ۸۹ هزار نفر سال ۶۵ به ۱۲۶ هزار نفر در سال ۷۵ بالغ گردید. در این دوره اغلب حواشی شهر در جنوب، شرق و شمال که از شیب بالای ۱۵ درصد برخوردار بودند و همچنین بخش های وسیعی از غرب شهر در معرض توسعه قرار گرفتند. در این دوره روستاهای واقع در غرب شهر نیز بشدت توسعه یافته و مهاجران روستایی و فقرای شهری را به خود جذب نمودند. این محدوده زمانی تقریباً تمامی بافت شهر به استثناء نوار بسیار کم عرضی از حواشی که بدون مجوز ساخته شده اند مابقی آماده سازی های بعد از سال ۷۵ را در برمی گیرد.

- محدوده شهر بین سالهای ۱۳۷۵ تاکنون این دوره به شکل بارزی در میان دوره های قبل از کنترل های بیشتری بر نحوه ساخت و ساز و توسعه های جدید برخوردار است. در این دوره به استثناء ساخت و سازهای منفرد و حاشیه ای که بدون مجوز ساخته شده اند، سایر توسعه های شهری در قالب طرح های آماده سازی بوده است. این محدوده نوار باریکی از ساخت و سازها در حواشی و ارتفاعات و همچنین طرح های آماده سازی را دربرمی گیرد.

۸- وضعیت حاشیه نشینی در شهر ایلام

شهر ایلام به سبب شرایط اکولوژیکی خاص و تمرکز اموراداری، تجاری، صنعتی، بازرگانی، نظامی، آموزشی و ... جاذبه خاصی در منطقه دارد. این امر باعث جذب مهاجرین بیشماری از اطراف شده که خود بر افزایش سریع واحدهای مسکونی و ایجاد شهرکهای حاشیههای و احداث مناطق مسکونی در گوشه و کنار شهر شدیداً اثر گذاشته است. شهرکهای حاشیه نشین شامل آن دسته از شهرک ها و بخش های حاشیه نشین است که بدون برنامه ایجاد شدهاند و یا بدون برنامه در زمینهایی که قبلاً مسکونی نبوده اند، توسعه پیدا کرده و زمینهای اطراف را بلعیدهاند. با این که ممکن است بعضی اقدامات از پیش تعیین شده در انتخاب محل یا ایجاد نوعی تأسیسات یا انجام اقداماتی نظیر خیابان کشی و نقشه تفکیکی زمین ها به قطعات مناسب در آنها صورت گرفته باشد اما نحوه مالکیت زمین و دخل و تصرف در نقشه های تفکیکی و چگونگی بناها و عدم برخورداری از خدمات شهری و نهایتاً رواج شیوه خاصی از معیشت و رفتارهای فرهنگی و اجتماعی آنها را در ردیف شهرکهای حاشیههای یا حاشیه نشین شهری قرار میدهد. در اکثر شهرهای بزرگ ایران، حاشیه نشینی از نتایج عمده برنامه اصلاحات ارضی است که در اثر آن اقشار عظیمی از دهقانان فقیر و خرده پا و خوشنشینان راهی شهرها بویژه شهرهای بزرگ شدند. شهرهایی که به خاطر برنامه صنعتی شدن رژیم سابق از صنایعی چند هم بهره‌مند شده بودند (صیدی، ۱۳۸۲: ۵۲).

دهقانانی که میزان اراضی دریافتی آنها کفاف زندگی خانوادگی آنها را نمیداده و خوشنشینانی که از برنامه اصلاحات ارضی شاه محروم ماندند. بنابراین اصلاحات ارضی مهمترین عامل در مهاجرت اقشار وسیعی از روستائیان به شهرها شد. اکثر حاشیه نشینان ایلام از روستائینی بودهاند که به مشاغل کشاورزی و دامداری اشتغال داشته اند و مابقی آنان را متولیدن همان محل و یا ساکنین شهرستانها و یا کسانی تشکیل میدهند که متولد و ساکن شهر بودهاند. هجوم سیل آسای مهاجران در این دوره زمانی باعث رشد سریع شهر شده و فرصت برنامه‌ریزی برای گسترش آتی شهر و استقرار عناصر و کاربریهای لازم به صورت متعادل در سطح شهر و محلات را از میان برد و از طرف دیگر فقر اقتصادی و فرهنگی و داشتن منشاء روستایی و ایلی مهاجران و سوء استفاده از موقعیت پیش آمده توسط دلالان، واسطه ها و بورسازان زمین و مسکن در آن زمان باعث ایجاد محلههای متعدد حاشیه نشین شد که هنوز هم با اندک تغییراتی در سطح شهر خودنمایی میکنند. نمونه های بارز آن را میتوان بانبر، بانبور سبزی آباد را نام برد. محلاتی که نه تنها از لحاظ اکثر خدمات شهری محروماند، بلکه از حداقل فضاهای سبز برخوردارند و یا حتی فاقد آن می باشند. در شهر ایلام حداکثر وسعت اراضی و محلات به کاربری مسکونی اختصاص یافته، آن هم غیر استاندارد و بدون برنامه و از کاربریهای دیگر من جمله پارکها و فضاهای باز و سبز عمومی خبری نیست. البته روند ایجاد محله های حاشیه نشینی منحصر به دهه ۶۰ و ۵۰ نبوده بلکه بعد از سال ۶۰ هم در شهر ایلام حاشیه نشین های متعددی ایجاد شده اند و شهر بر گسترش کمی و رشد خود افزود، رشدی بی برنامه و محلاتی خالی از امکانات

و خدمات شهری لازم. در نتیجه تحولات سیاسی اجتماعی ناشی از وقوع انقلاب اسلامی، سیاستهای رشد جمعیت رها شد و روستائیان به تفاوت‌های زندگی شهری و روستایی آگاهی بیشتر یافتند و از همه مهمتر شروع جنگ عراق و ایران موجب مهاجرت سیل آسای روستائیان و ساکنان مرزی استان ایلام و شهرستانهای همجوار به شهر ایلام گردید. در این شرایط، امکانات و تأسیسات زیربنایی شهر نمیتوانست به همین میزان افزایش پیدا کند. (احسان و مریم عسکری، ۱۳۹۶:۶۲)

گسترش لجام گسیخته مناطق حاشیهای نقش بسزایی در افزایش واحدهای مسکونی داشته‌اند. شدت توسعه فیزیکی شهر در فاصله سالهای ۱۳۵۵ و ۱۳۶۵ بیشتر از دهه‌های قبلی بوده است. این گسترش علاوه بر افزایش جمعیت شهر، ناشی از عدم کارایی سیاستهای تحدید بافت فیزیکی شهر و حتی رها شدن این سیاست‌ها از یک سو و واگذاری زمین‌های حاشیه‌ای برای ساخت و سازهای مسکونی و شهری از طرف دیگر بوده است. شهر ایلام با توجه به ویژگیهای کالبدی خود، رشد و توسعه‌ی افقی داشته است. گسترش ساخت و سازهای شهری پیرامون بافت قدیم به سوی باغها و اراضی کشاورزی اطراف جریان نسبتاً پیوسته بوده است. به علاوه رشد شهر به سوی روستاهای پیرامون و ادغام آنها در خود در طی زمان کاملاً بارز است. محلات حاشیه نشین در سطح شهر ایلام در محدوده‌های جنوب و جنوب شرقی شهر قرار دارند ویژگی اصلی اینگونه بافتها فقدان طرحهای از پیش اندیشیده شده می باشد متعاقب این مسئله فقدان خدمات عمومی و زیربنایی کاستی شدید در برخی دیگر از شاخص‌های زندگی شهری که در نهایت منجر به شناسایی بافت‌های دچار اسکان غیر متعارف و فقیرنشین می گردد. (همان منبع، ۶۳)

محلات دارای اسکان نامتعارف تبلور تقابل حاشیه و شهر است به عبارت دیگر این پدیده تابعی از علل ساختاری مانند نابرابری در فرصت‌های، توزیع نامتبادل ثروت و در آمد است که به مشکل کالبدی اجتماعی، اقتصادی، خودنمایی می کند. به هر ترتیب سنگ بنای محلات دارای اسکان نامتعارف و فقیر نشین، بر عدم دسترسی ساکنان آنها به فرصت‌ها و در نهایت تمایزات اجتماعی و جدایی‌گزینگی‌های فضایی استوار است بدین ترتیب تفاوت اساسی محلات دارای اسکان نامتعارف و محلات دارای اسکان نامتعارف و محلات دارای مسئله و مرکز شهر در سبک و سیاق و نحوه شکل گیری آنهاست. (یاری، ۱۳۸۷:۱۸۵)

۹- نتیجه گیری و ارائه پیشنهادها

در حال حاضر یکی از مهم‌ترین مسایل جامعه شهری، پیدایش و رشد و گسترش پدیده حاشیه نشینی می باشد که معلول عوامل گوناگونی است به طوری که در وهله اول برآیند مهاجرتهای مداوم داخلی یعنی از روستاها و محیط‌های کوچک به شهر میباشد بدین معنی که حاشیه نشینان عمدتاً از مهاجران روستایی و شهرهای کوچک هستند. در این پژوهش به بررسی عوامل مؤثر بر شکل گیری حاشیه نشینی در شهر ایلام پرداخته شد و نتایج حاصل شده نشان داد که اغلب حاشیه نشینان برای دستیابی به شرایط اقتصادی و اجتماعی بهتر و دوری از شرایط سخت محل سکونت قبلی به شهر مهاجرت کرده و اکثریت آنها زندگی در مناطق حاشیه نشین را به محل سکونت قبلی ترجیح میدهند. بنا براین میتوان گفت که عدم تعادل در توزیع امکانات و تسهیلات بین محیط‌های شهری و روستا از دلایل اصلی شکل گیری حاشیه نشینی در شهر می باشد.

۱۰- پیشنهادات

- تشویق ساکنان محلات حاشیه نشین به توانمند سازی و ساماندهی و بهسازی محلات توسط خود ساکنین
- آموزش فنون و مهارت‌های فنی لازم برای بدست آوردن مشاغل مناسب
- نظارت بر ساخت و سازها بویژه در مناطق باز شهری
- تأکید بر پروژه‌های آموزش حرفه‌ای و کاریابی، مرکز راهنمایی بهداشتی و تنظیم خانواده، احداث فضاهای جمعی در مناطق حاشیه نشین
- هماهنگ ساختن برنامه ریزی‌های محلی با برنامه ریزی منطقه‌ای

- توزیع متعادل امکانات در سطح منطقه
- تأمین امکانات اشتغال در روستاها و شهرهای کوچک
- تأمین امکانات رفاهی و آموزشی در مناطق کم توسعه
- توجه به توسعه بخش کشاورزی و صنایع وابسته به آن

۱۱- فهرست منابع و مأخذ

- احمدیان، محمدعلی، (۱۳۸۲)، حاشیه نشینی، ریشهها و راه حلها، اندیشه، سال دوم، شماره سوم و چهارم.
- افشار سیستانی، ایرج، (۱۳۷۲)، ایلام و تمدن دیرینه آن.
- بنی فاطمه، حسین و کمال کوهی، (۱۳۸۶)، تبیین ثرات و پیامدهای حاشیه نشینی و ارائه راهکارهای تعدیل آن، فصلنامه دانشگاه آزاد واحد شوشتر، سال دوم، شماره سوم.
- بوچان، محمدحسین، (۱۳۸۶)، اسکان غیررسمی در محله بان برز ایلام پاسخی به بی برنامه‌گی مسکن - شهرداریها - شماره ۶۶
- خمر، غلامعلی و عسگری، مریم و محمدی، بهنام و منصورجمشید، ## فرزاد، ۱۳۹۴، تأثیر عامل اقتصادی بر پیدایش سکونتگاههای غیررسمی در شهر ایلام (نمونه موردی: محله سبزی آباد)، همایش ملی معماری و شهرسازی ایرانی اسلامی، رشت، <https://civilica.com/doc/371541>
- دراکاکیس اسمیت، دیوید (۱۳۷۷)، شهر جهان سومی، چاپ اول، ترجمه فیروز جمالی، تهران، نشر توسعه.
- دیکنز، پیتر، (۱۳۷۷)، جامعه شناسی شهری، جامعه، اجتماع محلی و طبیعت انسانی، ترجمه: حسی بهروان، مشهد انتشارات آستان قدس رضوی.
- شکویی، حسین، (۱۳۵۴)، حاشیه نشینان شهری، خانه های ارزان قیمت و ساست مسکن، موسسه تحقیقات اجتماعی و علوم انسانی، تبریز.
- شکویی، حسین، (۱۳۸۲) دیدگاههای نودر جغرافیای شهری، انتشارات سمت.
- شوهان، محمد و نادر شوهانی (۱۳۷۹)، شناخت عوامل موثر در توسعه کالبدی شهرایلام، سازمان مدیریت و برنامه ریزی استان ایلام.
- صیدی، علینظر، (۱۳۸۲) نقش عوامل ژئومرفولوژی در گسترش فیزیکی شهر ایلام.
- عسگری، مریم واحسان، (۱۳۹۶) حاشیه نشینی و آسیب های اجتماعی (شهر ایلام).
- مرکز آمار ایران (۱۳۸۵)، نتایج تفصیلی سرشماری نفوس و مسکن.
- مهندسین مشاور بعدتکنیک، (۱۳۸۳)، طرح تفصیلی شهرایلام، وضع موجود و پیشنهادی، اداره کل مسکن و شهرسازی استان ایلام.
- یاری، ثریا (۱۳۸۹)، نقش اداری سیاسی بر رشد فیزیکی و ساخت اجتماعی شهر ایلام، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد ملایر.

منابع لاتین

- Pooya Alaedini, "CITIES vi. Urban Informal Settlements in Modern Iran," Encyclopædia Iranica, online edition, 2015 .

How the formation of suburbanization in cities(Case study: Ilam city)

The term suburbanization in developing countries refers to slums. Poverty is the main cause of suburbanization. Use the services and facilities of the city. The formation of suburbanization in the city of Ilam dates back to the year 3 and they are mainly formed in the southern and southeastern part of the city. Among the suburbs of Ilam, we can mention Sabziabad, Banbur and Banbarz neighborhoods. The main consequences are the spread of social harms, the expansion of the city in low and unsuitable lands and the destruction of agricultural lands. The purpose of this study is to investigate marginalization in Ilam city and provide executive strategies to deal with this phenomenon. . In this research, the documentary-library method has been used and first defines marginalization and then examines the factors related to this phenomenon in the city of Ilam. At the end, solutions to prevent and intensify this phenomenon are proposed.

Keywords: Marginalization, Poverty, Ilam, Services and Facilities